

ERDÉLYI GABRIELLA

SZÖKÖTT SZERZETESÉK

Erőszak és fiatalok a késő középkorban

ERDÉLYI GABRIELLA

SZÖKÖTT SZERZETESEK

Erőszak és fiatalok a késő középkorban

Libri Kiadó
Budapest

Copyright © Erdélyi Gabriella, 2011

A könyv megjelenését támogatták:

OTKA-81435 pályázat

Jelen kötet az OTKA-81435 kutatási projekt keretében készült, egyúttal a Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával.

Szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik munkám során segítettek. Péter Katalin néhány nap alatt a teljes kéziratot elolvasta és kommentálta. Sarbak Gábor, Molnár Antal és Szovák Kornél készséggel válaszoltak kérdéseimre. Gergely Katalin, Kocsis Gabriella és Farkas Gábor a képanyag összeállításában nyújtottak segítséget. A mutatókat a kötet végén Tóth Gábor készítette. Mindannyiuknak köszönet érte.

www.libri-kiado.hu

Felelős kiadó Libri Kiadó ügyvezető igazgatója

Felelős szerkesztő Angyalosy Eszter

Olvasószerkesztő Macskássy Zsuzsanna

Borítóterv Somogyi Péter

Nyomdai előkészítés Kebok

Nyomtatta a Generál Nyomda

Felelős vezető Hunya Ágnes

ISBN 978-963-310-073-8

Édesanyámnak

Tartalom

Bevezetés	9
Szökés a kolostorból	25
A felemelkedés kapui	59
Vadakból civilizáltak: lázadó diákok társasága	81
Élet a falakon túl: úton lévő papok tábora	97
A népi kultúra virágkora: klerikusok és laikusok együttélése	115
Papi szerepek és gyilkosságok	143
A Dózsa-felkelés arcai: tabuk és emlékezet 1514 mítoszaiban	161
„Felvettem ruhájukat és köztük éltem”: pogány-keresztény imposztorok	183
Összegzés	199
Jegyzetek	209
Források és irodalom	258
Képek jegyzéke	274
Névmutató	281
Tárgymutató	289

Bevezetés

Mitől bűn a bűn? Ki teszi azzá, és mit jelenthetett ez a mindennapokban egy olyan kulturálisan sokszínű területen, mint amilyen a 15–16. századi Magyar Királyság volt? Erőszakosabbak, kegyetlenebbek voltak az emberek, mint ma? Vagy más jelentései és funkciói voltak a mindennapi erőszaknak, amit ma már nem értünk? Mi állt a laikusok és papjaik – nem ritkán vérontással járó – összetűzéseinek hátterében? Miért volt lehetséges a parasztvezér Dózsa kegyetlen kivégzésének naturalisztikus elbeszélése, miközben a háború egykori résztvevői személyes visszaemlékezéseikben még azt is tagadták, hogy a harcok során egyáltalán embert öltek volna? Hogyan kerültek szerzetesek és papok a nemesség elleni paraszt felkelők soraiba? Hogyan bújtak álruhába és öltöztek be „pogány” töröknek, majd kereszténynek – papok is – a nagy törökellenes kereszties hadjáratok korában? Miért mentek időnként ököltre egymás között a szerzetesek, majd szöktek meg tömegesen még a reformáció előtt kolostoraikból? Miért alakulhattak ki csetepaték a városlakók és a köztük élő diákok között? És miért torkolltak oly gyakran tömegverekedésbe még az olyan családi ünnepek is, mint például egy eljegyzés, vagy a vallásos ünnepek rítusai, köztük a körmenetek? Az pedig szinte természetesnek tűnt, hogy egymás torkának essen egy-egy kocsmában összejött, alkalmi társaság.

Könyvem egyik célja, hogy érthetőbbé tegye, hogyan jelent meg a modern kor előtt az erőszak az emberek mindennapjaiban és miként viszonyultak hozzá. Az erőszakos cselekedetek sokaságára adott hagyományos magyarázat szerint a késő középkori ember kegyetlensége, a mindennapok túlfűtöttsége jól megfér egy felfokozott, érzelmileg telített vallásossággal. A kettő feszültsége a civilizáció előrehaladtával azonban egyre csökkent. Mindezt a szekularizáció, a modernizáció, a racionalizáció sémáival szokás ábrázolni.¹ Logikusnak és érthetőnek tűnik, de valóban így volt? Az erőszak mindennapiságát értelmezhetjük másképp is, nem csak a korabeli egyént és társadalmat jellemző kegyetlenség

vagy a társadalom békés mindennapjait felborító válság, működési zavar megnyilvánulásának. Ehhez azonban minden egyes eset vizsgálata során fel kell tennünk a kérdést: mi volt az erőszak elkövetésének aktuális oka, célja, funkciója és jelentése?

A modern kor emberében a középkor olyan jelzőket idéz fel, mint barbár, sötét vagy kegyetlen.² Ezt a kulturális asszociációt hozza mozgásba Quentin Tarantino az 1990-es évek Los Angelesében játszódó kultuszfilmjének, a *Ponyvaregénynek* egyik lélegzetelállítóan kegyetlen jelenete. A kínzókamrában láncra vert áldozata, Zed kínzására készülő Marsellus szájából a következő mondat hangzik el: „I’m gonna get medieval on your ass!” Amiből nemcsak az eltorzult arccal reagáló Zed érti meg tökéletesen, hogy mi vár rá, de a nézőközönség fantáziája is automatikusan jelentéssel tölti meg a metonímiát.³ A középkor a kegyetlenség szinonimája, és a szó azért talál visszhangra a fejekben, mert nemcsak a fizikai erőszakra adott rosszallást váltja ki az emberből, hanem az ehhez az időszakhoz – helyesen vagy tévesen – hozzákapcsolt értékek és viselkedésmódok egész láncolatát idézi fel: a szélsőségesen erőszakos cselekedetek a középkori embert jelenítik meg, aki képes volt ilyen kegyetlenségre, s magát a társadalmat, amely kitermelte ezt az embertípust. A múlt így megalkotott karikatúrája pedig azt a célt szolgálja, hogy szembeállíthassuk a jelenrel, vagy épp a múlt és jelen közötti hasonlóságokra hívja fel a figyelmet.

Esetünkben most a szembeállítás lép működésbe: a „kegyetlen középkorral” szemben állunk mi, modern emberek, akik érzelmeinket, haragunkat és örömlünket egyaránt kordában tudjuk tartani. E különbözőség tudatában magabiztosan keressük fel turistaként, és borzongással eltelve szemléljük a középkori kínzóeszközök – köztük állandó vendégként a 19. században feltalált „középkori” szöges szarkofág, a „vasszűz” (*iron maiden, eiserne Jungfrau*) – kiállításait Európa nagyvárosaiban és az egykori magyar várakban.⁴ Umberto Eco ezt a magabiztosságot ingatja meg, amikor a 20. század végi Amerikát az új középkor világának nevezi, ahol a meggyengült központi hatalom nem képes a polgárháborús viszonyok megfékezésére, állandósul a bizonytalanság, az emberek az utcán fegyverrel járnak, és azt sem tudni, hogy béke van-e vagy háború.⁵

A romantika korából örökölt sztereotípiá a kegyetlen középkorról nemcsak a modern népi kultúrának, de a történeti diskurzusnak is részévé vált. „Minden dolog éles ellentétekben és hatásos formákban jelent meg, ami feszültséget és szenvedélyes hangulatot kölcsönzött a mindennapi életnek. Ebből következett az az állandó ingadozás a féktelen öröm és elkeseredés, a kegyetlenség

és a bensőséges megindultság között, amely annyira jellemző a kései középkor életére” – olvashatjuk Johan Huizingánál.⁶ A holland tudósnál a fizikai erő szélsőséges megnyilvánulásai nem egyértelműen negatívumnak, hanem olykor a férfiasságot tükröző őserő vonzó megnyilvánulásának is tűnhetnek. Két évtizeddel később a „feudális társadalom” March Bloch-féle víziójában „a háború, a gyilkosságok vagy az erőszak árnya” már mindenre rávetült, ami fokozta a folyamatos bizonytalanság és szorongás érzését, de egyúttal az emberek érzelmességét, „alapvetően instabil lelkületét” is.⁷ Az intenzív érzelmek ekkoriban váltak a barbárság tüneteivé, amelyeknek ezért nincs helye a civilizált társadalomban. A premodern államok kiépülésének fő célja – ebben a makroszintű elbeszélésmódban – az erőszak monopolizálása és megfékezése volt.⁸ Ez a „civilizációs folyamat” együttjárt a központi bírósági rendszer létrejöttével, amelynek segítségével az érzelmek is elfojtásra kerültek. Az emberek pedig – folytatódik a gondolatmenet – azért kezdték el egyre inkább felkeresni a bíróságokat a késő középkorban, mert itt reméltek személyes biztonságot találni a kiszámíthatatlan erőszak által uralt mindennapok világában.⁹ De az a magyarázat is elfogadott, hogy az emberek nem maguktól, hanem az erőszak feletti ellenőrzést kisajátító állam nyomására folyamodtak idővel az erőszakos megoldások helyett a joghoz.¹⁰

A királyok és fejedelmek nézőpontjából a gondolatmenet logikus és koherens. Az erőszak és a jog használata két ellentétes gyakorlat, az előbbi ráadásul barbár dolog, és a középkor emberének tetteit uralta. Azok a történészek azonban, akik a paloták és kormányhivatalok világából leereszkedtek a tárgyalótermekbe, és közelről megfigyelték a pereskedők vitáit, egészen másképp látják. A peranyagok alapján arra jutottak, hogy az emberek a bíróságokon korántsem védelmet, békességet vagy racionalitást kerestek, hanem arra törekedtek, hogy ellenfelüket legyőzzék, megalázzák vagy bosszút álljanak rajta. A jog a szomszédok közti perpatvarok elrendezésére adott lehetőséget, akárcsak a továbbra is mindennapos erőszak. Egyiket sem érzékelték a kortársak civilizáltabbnak, és tetteiket – mindkét terepen – az érzelmek vezérelte ellenségeskedés nyelvéen prezentálták. Így – hangzik a végkövetkeztetés – az emberek a késő középkorban egyre jobban megtanulták, miként használhatják a bíróság fegyvertárát arra, hogy ellenségeiken üssenek egyet. Ennek következtében az állam egyre jobban felügyelhette az erőszakot a mindennapos konfliktusokba bevont állami hivatalnokokon, bírákon és jogászokon keresztül, és ez a társadalmi igény ösztönözte a bíróságok további kiépítésére is.¹¹

E könyv késő középkori történetei nagyjából az 1450–1550 közötti évszázadban játszódnak. Az események színtere a korabeli Magyar Királyság, szinte valamennyi vidékét beleértve Szlavóniától Máramarosig, Pozsonytól Fogarásföldig. Az egyéni élettörténetekben felsejlik a korszakot végigkísérő török fenyegetés és az ország több részre szakadásának folyamata. Főszereplőim az alulnézeti nézőpontból a bíróságokon reflektorfénybe kerülő, viszálykodó egyszerű emberek. Közülük való például Crows Mihály, enyedi polgár, aki 1500 márciusában az alábbi kérvényt nyújtotta be a pápai kúriára:

„Egyszer együtt tartózkodott Ágnessel, Berton Mihály nagyenyedi polgár lányával, az asszony házában. Ekkor váratlanul betoppant az asszony férje. Menekülés közben meghallotta, hogy a férj meg akarja ölni rajtakapott feleségét, így az asszony segítségére sietett. [...] A férj ekkor az asszonyt elengedve őrá támadt, ő pedig önvédelem közben a férjet megölte. Ágnest ekkor elfogták, és halálra ítélték, barátai közbenjárására azonban szabadon engedték. Ezután titokban eljegyezték egymást, noha Mihály az elhunyt férj barátaival egyezséget kötött, akiknek esküvel kellett fogadnia, hogy Ágnest soha nem veszi feleségül. Ők azonban sohasem akarták a férjet megölni annak érdekében, hogy összeházasodhassanak, és eskü alatt tett ígérete nagyon hátrányos számára, ezért ennek megsemmisítését fogja kezdeményezni a bíróságon, mivel Ágnessel szeretne egybekelni. Kéri ezért a Szentatyát, hogy mentse fel őt a gyilkosság, Ágnest pedig a házasságtörés vétké alól. Addig is, amíg esküjét a jövőben jogilag érvényteleníti, a Szentatya mentse fel betartásának kötelessége alól.”¹²

Mihály kérelmét formálisan a híres reneszánsz pápának, VI. (Borgia) Sándornak címezte, aki természetesen nem személyesen foglalkozott a pápai kúriára naponta beérkező több tucat kérelemmel.¹³ A bajba került férfi az Apostoli Penitenciária hivatalához juttatta el beadványát, ahol a többi hivatalhoz mérve még viszonylag olcsón, ráadásul gyors ügyintézésel foglalkoztak az övéhez hasonló súlyos bűnökkel: gyilkosságokkal, súlyos testi sértésekkel, házasságtöréssel, esküszegéssel, rablással.¹⁴ A Mihályhoz hasonlóan bajba került egyszerű emberek cselekedeteinek és tapasztalatainak a megértésére a fentihez hasonló írásos beadványokon keresztül teszek kísérletet.

Ezek a beadványok az Apostoli Penitenciária írnokai által az ügyintézés során elkészített másolati kötetekben maradtak fenn, amelyek ma a Vatikáni Titkos Levéltárban kutathatók. A latin kereszténység központjában nem országok, hanem egyházmegyék alapján tájékozódtak a világban, így a – néhány sortól egy-két oldalig terjedő – kérvények szövege mellett a margón nagybetűvel

kiírták ezek nevét, ami a mai kutatót is segíti a keresésben. Több okból is nagyon különlegesek ezek a szövegek. Egyrészt érdekes, hogyan formáltak az emberek történeteket az általuk elkövetett vétségekről annak érdekében, hogy feloldozást nyerjenek vétküik lelki és jogi következményei alól. A történetmesélés közben pedig bepillantást nyerhetünk mindennapi életükbe: otthonaikba, ahogy például télen a kemence tetején alszanak együtt felnőttek és gyerekek; az utcán zajló nappali és éjszakai életbe éppúgy, mint a templomok, temetők, iskolák és kocsmák félnyilvános tereinek összejöveteleibe. A tekintetben is nagyon különbözik ez a forrástípus a korból nagyobb mennyiségben megmaradt, nagyrészt vagyoni és birtokügyekkel foglalkozó és jogbiztosítás céljából készült korabeli dokumentumoktól, hogy a jelentős vagyonnal és hatalommal nem rendelkező – ezért kevés írásos nyomot maga után hagyó – alsó társadalmi rétegek életét ismerhetjük meg belőle. Bár az egyszerű emberek hétköznapi életük sokféle problémájával keresték fel a Penitenciária hivatalát, itt elsősorban azokkal foglalkozom, akik valamilyen formában – egyénileg vagy egy csoport tagjaként – erőszakot követtek el.¹⁵

1. A Szent Péter-bazilika a 15. században

Mihály kérése meghallgatásra talált: a hivatal élén álló főpenitenciárius bíboros az egyik pápai gyóntatót bízta meg az ügy további kivizsgálásával, egyúttal Mihály gyóntatásával és feloldozásával. Az eljárás jól mutatja, hogy az állami szekularizációt és a pszichoanalízis felfedezéseit megelőző, korabeli igazságszolgáltatásban milyen szorosan összefonódott a bírói és a gyóntatói, lelkipásztori tevékenység.¹⁶ A jelenség sokáig megtévesztette a katolikus egyház vezetőit is, akik úgy vélték, hogy a kérelmekben előadott történetek a gyónási titok hatálya alá esnek, egészen a 20. század végéig titkosították az anyagokat.¹⁷

A helyi püspök helyett pápai gyóntató kijelölése az ügy kivizsgálására azt jelzi, hogy Mihály személyesen ment el Rómába.¹⁸ Azonban nem egyedül érkezett. Vele volt házasságtörőként megbélyegzett párja, Ágnes is: három nappal azt követően, hogy Mihály benyújtotta kérelmét a kúriában, Ágnessel együtt felvételét kérte a vatikáni paloták szomszédságában álló, akkoriban nagy presztízsnak örvendő Szent Lélek rend kolostorának és kórházának vallásos társulatába. Ez elfogadott és divatos, noha elég költséges – a beiratkozás díja három aranyforint volt – befektetésnek számított a korban abból a célból, hogy túlvilági üdvösségét előre biztosítsa magának az ember.¹⁹ Mindez 1500 márciusában történt, vagyis az óriási tömegeket a kereszténység fővárosába vonzó szentévben.

Valószínűnek tűnik azonban, hogy ők nem csak a teljes bűnbocsánat elnyeréséért vállalkoztak a hosszú útra, hanem kötelező penzumot teljesítettek. Ekkoriban a városi bíróságok gyakran büntették a gyilkosokat vezeklő zárándoklattal, mert úgy vélték, hogy ezzel közbenjárnak áldozatuk lelki üdvéért. Ez azzal az előnnyel is járt – a szintén gyakran kiszabott száműzetéshez hasonlóan –, hogy a vétkest egyúttal egy időre el is távolították, ami elősegítette a felborult kedélyek lecsillapodását, a békesség helyreállítását. Ágnes ismerősei, akik közbenjártak és kezességet vállaltak érte, ezzel a feltétellel tudták megmenteni a férje halálában és házasságtörésben vétkes asszony életét.²⁰

A bírói és lelkipásztori hatáskör keveredésére utal a szentévek megnyitásának ünnepi rítusa is. Mihály és Ágnes érkezhetett volna Rómába korábban is, azonban feltehetőleg azért választották az 1500-as szentévet a büntetés teljesítésére, mert legalább egyszer mindenki kíváncsi volt az ilyenkor szokásos, végsőig fokozott római nyüzsgésre és pompás eseményekre. Az 1500-as szentévre tervezett nyitó ceremónia során a négy főtemplom felé meginduló ünnepi menet élén a Szent Péter-bazilika gyóntatói haladtak. Fehér karinges kispapok vitték előttük a felvirágozott bűnbánati pálcát. A megnyitandó szent

2. Zarándokok a hét római főegyháznál

kapu feltöréséhez – amely a pápai kegyelem szabad kiáramlásának kezdetét jelképezte – a pápa a főpenitenciáriustól vette át az aranykalapácsot, majd ráütött a kaput elzáró falazatra, miközben a zsoltárverset énekelte: „Nyissátok meg az Igazság kapuit!”²¹ A *iustitia*, az igazság helyreállítása egyrészt a gyónatószékhelyen történt, ahol a pápai gyónatók a bűnöst feloldozták; másfelől az egyházi bíróságok tárgyalótermében, ahol állításai bizonyítására a vétkes esküt tett vagy tanúkat állított ki.²²

A jog és a morál számunkra különös keveredése jobban érthetővé válik, ha az intézményről az emberek felé fordítjuk a figyelmünket, és azt figyeljük meg, hogy ők miképpen használták a Penitenciária hivatalát. Mihály, úgy tűnik, gyakorlatilag titokban kereste fel a római hivatalnokokat segítségért. Őt éppúgy nem kényszerítette senki, ahogy a többiek is mind saját akaratukból és kezdeményezésükből fordultak a római bírósághoz.²³ De vajon miért fordítottak nem kevés időt és pénzt arra, hogy az egyház felmentését megszerezzék?

3. A pápa megnyitja a szentévet

Mihálynak a római utazás – szerény becslés szerint is – legkevesebb tíz aranyforintjába került. Aki kényelmesebben akart utazni és megszállni, az ennek a három-négyszeresét is elkölthette.²⁴ Mint már említettem, a Penitenciária ügyintézése kúriai viszonylatban olcsónak számított, de többnyire így is belekerült négy-öt aranyforintba a 16. század elején.²⁵ Ennyi pénzért egy jobbágy ekkoriban ökröt vagy egy közepes lovat, illetve teljes ruházatot vehetett magának. De ennyiért szőlőbirtokot is adtak örökjogon, vagy jobbágytelket zálogba.²⁶ Vagyis a beadvány és az útiköltség árából Mihály vehetett volna egy ökröt és egy jobbágytelket is, sőt még a teljes ruhatárát is kicserélhette volna.

Az enyedi férfinak ennyi pénzt mégis bőven megért a dolog. Arra számított ugyanis, hogy a pápai levél segítségével mégiscsak össze tud házasodni szerelmével, Ágnessel. Egyáltalán nem személyes biztonságot vagy kiszámítható szabályokat várt a hivataltól egy szélsőségesen erőszakos világban, hanem épp ellenkezőleg. Az elhunyt férj rokonaival és barátaival kötött egyezsége – amely megtiltotta számukra a házasságkötést – megszegésére készült, amivel talán újabb veszélybe sodorta magát. Mihály azt állította, hogy *iustitia mediante*, azaz bírói úton keresi igazát, ellenfeleit azonban ezzel talán csak még jobban magára haragította. Az áldozat rokonai bizonyára nem nézték „nyugodt lélekkel”, hogy átverték őket, és mindent megtettek – jogi vagy erőszakos úton – azért, hogy a házaspár boldogságát megzavarják. Mindez persze csak bizonytalan feltételezés, az azonban egyértelműen látszik, hogy Mihály és Ágnes megdöbbenő

éleslátással fordították a maguk hasznára a jog nyújtotta lehetőségeket, manővereztek az intézmények közötti hézagokban. Ha már úgyis Rómába kellett menniük vezeklő zárandoklatra, kihasználták az alkalmat arra, hogy a pápai hivatal segítségével megszabaduljanak a közösség előtt tett esküjük kötöttsége alól. A pápai feloldozás azt is biztosította számukra, hogy ellenségeik ne vonhassák később kétségbe – az egykori házasságtörésre és a gyilkosságra hivatkozva – házasságuk és leendő gyermekeik törvényességét. Megfontoltságukat és tudatosságukat az a taktikai lépés jelzi a leginkább, hogy Mihály egymaga nyújtotta be kérelmét, és elhallgatta, hogy Ágneset valójában már feleségül vette.

Ez az enyedi férfi és az asszony nem voltak kivételes emberek, legalábbis nem lenne logikus ezt feltételeznünk. A Penitenciária hivatalát mások is a helyi konfliktusok megvitatására használták: a pápai jóváhagyás kieszközlésével azt akarták elérni, hogy ellenségükön felülkerekedjenek. Az ellenségeskedések nyilvánosság előtti reprezentációjáról több helyen, például a papgyilkosságok hátterét megvilágítani igyekvő hatodik fejezetben lesz részletesebben is szó, ám az elemzésre kerülő szövegeknek ezt a korabeli funkcióját érdemes mindvégig szem előtt tartanunk. Mihály és Ágnes történetében számomra a legdöbbenetesebb mégis rendkívüli tudatosságuk és tájékozottságuk. Honnan tudta egyáltalán egy mezővárosi férfi és nő, hogy a Penitenciária hivatala létezik és hogy problémájukra ott megoldást találhatnak? Talán a hozzájuk hasonló, egyszerű emberektől? A római hivatalhoz évente több tucat, a szentévekben több száz magyarországi hívó érkezett az ország minden tájáról. Nem mindenki utazott személyesen Rómába, de azok, akik valamilyen súlyos vétket követtek el – mint például az enyedi házaspár – mindig személyesen jöttek. A szász kisvárosból, Nagyenyedről 1455-ben két özvegyasszony, egy házaspár és egy plébános járt ott utoljára, de a vele szomszédos, illetve a környékbeli településekről rendszeresen érkeztek emberek.²⁷ Egy részük egyszerű pap volt, vagyis legfeljebb városi plébános, a másik, legnagyobb csoportot pedig – a magyarországi társadalom rétegződését tükrözve – a falusi jobbágyok és a mezővárosiak alkották.²⁸ A kérelmezés költségeit figyelembe véve nyilvánvalóan nagyon szegények nem voltak közöttük, de a jobbágyok többségét nem nincstelenek alkották. Őket nevezem egyszerű embereknek: a hatalmat, tudást, vagyont és az ellenőrzés eszközeit birtokló eliten kívüli csoportokat szokás érteni alattuk. Ami megnevezésüket illeti, alsó rétegeknek, illetve legnagyobb csoportjaikat kiemelve parasztokként és kézművesekként is szokták emlegetni őket.²⁹ Az egyszerű emberek között nők természetesen éppúgy voltak, mint férfiak.

Az írott forrásokban mégis az asszonyok a rejtőzködőbbek: Ágnes nevében is férje, Mihály írt a római hivatalhoz. És noha voltak olyan feltűnően önálló parasztaskzonyok, akik maguk kértek feloldozást a Penitenciáriától, a legtöbben férjük neve alatt, egyszerűen „feleség” megjelöléssel jelennek meg az iratokban. Így a nők jelenlétére a korabeli mindennapokban gyakran csupán a képi ábrázolások emlékeztetik majd az olvasót.

De hogyan kerültek – kérdezem újra – magyarországi parasztok és kézművesek ilyen nagy számban a pápai udvarba a 15. és 16. században? A dolog azért ennyire hihetetlen, mert nem egyeztethető össze a köztudatban és a történetírásban egyaránt élő közhellyel, amely szerint e rétegek teljes tudatlanságban, elnyomásban, rettegésben és kiszolgáltatottságban éltek.³⁰ Mihály és Ágnes ezzel szemben nem kevés szabadon felhasználható idővel és pénzzel, azaz cselekvési szabadsággal rendelkezett, amelyet egy összetett tudás, mondhatni műveltség birtokában használt a maga javára. Mert bár a műveltség bizonyára sokféleképpen definiálható, semmiképpen nem merném tudatlannak vagy műveletlennek nevezni azokat, akik egy ilyen meglehetősen bonyolult ügyben képesek eligazodni és a kiskapukon keresztül megoldást találni. Mihály és Ágnes maga döntött úgy, hogy felkeresi Rómában a lelki ügyekért felelős hivatalt. És bizonyára azt is tudták, hogy ehhez szakemberre lesz szükségük, aki végigviszi ügyüket a több ezer főt alkalmazó és bonyolult szabályok szerint működő kúriai ügyintézés labirintusában.³¹ Ilyen ügyvédet pedig a bazilikák környékén találhattak, akik bérelt irodáikban várták ügyfeleiket.³² Első lépésként írásba foglalták a kérvényt. Ez nemcsak azt jelentette, hogy a szokásos latin jogi nyelvezet szerint formálták meg a szöveget. Az ügyvédeknek nagy szerepük volt abban is, hogy a megfelelő formában tálalják az elkövetett vétéséget a felmentés érdekében. A gyors és pozitív elbíráláshoz fontos volt az is, hogy a prókátor otthonosan mozogjon a kúriában, vagyis nagy rutinnal és sok hivatali ismerőssel rendelkezzen, mivel a kérelmet ő nyújtotta be. Összetett szolgáltatásaik ügyfeleiknek nem kevés pénzbe került, így az ügyvédek maguk is érdekelték voltak a pápai levelek minél nagyobb forgalmában. A piacon a hamisított pápai levelek is megjelentek: hogy eleget tegyenek a rengeteg, ráadásul sietős ügyfél igényének, a minden hájjal megkent ügyvédek időnként hamis – de így olcsóbb – papírokkal látták el őket. Mivel mindkét fél jól járt, ez az üzletág virágzott a késő középkorban.³³

Történeteim rejtett főszereplői ezek a hivatásos szakemberek, akik nagy szerepet játszottak a kérelmek és a bűn létrehozásában. A közösen megalkotott

4. Bíraskodó bíboros.
Balján kérelmet benyújtó
katona az ügyvédjével,
jobbán egy ügyvéd ügyfele
képviselésében, alul írnokok.

kérelmekből megfigyelhetjük, hogy milyen módszereket alkalmaztak az erőszakos konfliktusok reprezentációja során. A korabeli mindennapokban elfogadottnak vélt normák megismerésére – paradox módon – éppen a normasértések elbeszélései adnak módot. Azok az intézmények – jelen esetben a Penitenciária –, amelyek részt vettek a reprezentációban, nem csupán közölnek valamit a múltból, hanem újra is teremtik azt. Ahogy a fegyelmezés folyamata megteremti magát a bűnt, az ebben részt vevő hivatal felügyeli és újraalkotja a társadalmi normákat és a mindennapi gyakorlatok megítélését. A pápai kegyelem tömeges igénylése és használata, az egyház és a hívek intenzív kapcsolata teremti meg lényegében a morált: a kérvények elemzésével megfigyelhetjük ennek létrejöttét és működését a mindennapokban.

A római kérvényezők között nagy számban fordultak elő szökött szerzetesek, a 16. század nagy változásokat hozó első évtizedeinek sztereotipikus alakjai. Így a szerzetből kilépő, szökött szerzetesek kalandos életútjai is a könyv meghatározó részét képezik. Az olvasó talán most arra számít, hogy a korai reformáció közismert, hazai forrásokban mégis csak ritkán tetten érhető figurájáról, a

barátcsuhát feleségre cserélő, papból protestáns prédikátorrá váló szerzetesekről olvashat végre izgalmas és olykor sikamlós történeteket. Sajnos azonban csatlakozniuk kell, mert az én fantáziámat életüknek nem ez az epizódja – ami némelyikük sorsában talán később valóban bekövetkezett –, hanem korábbi fordulatai ragadták meg. A szökevény szerzetesekben ugyanis én mindenekelőtt a kolostorok által nyújtott tanulási lehetőség révén a társadalmi felemelkedésre törekvő paraszt figuráját látom. Az első fejezetben (*Szökés a kolostorból*) azt figyeljük meg, hogy a szegény sorsból kitörni vágyó, vállalkozó kedvű fiatalok utóbb, a kolostort elhagyva hogyan magyarázták, miként igyekeztek elfogadhatóvá tenni e fiatalkori lépésüket.

Nem csak azért helyeztem fókuszba a tanuló paraszt alakját, mert ezeknek az embereknek a személyes sorsa és rekonstruálható tapasztalatai érdekelték. Ebben a választásban bizonyára az is befolyásolt, hogy a mai modern társadalomban – szemben a státusz korábbi öröklődésével – szoros kapcsolat áll fenn az iskolázottsági szint és a társadalmi státusz között. De vajon tényleg ilyen egyértelmű a modern és a tradicionális társadalom ily módon történő szembeállítás? Az egyik fontos színtér, ahol a szökött barátok története játszódik, szűkebben az iskola, tágabban a falu világa. Az iskolát olyan intézménynek tekintem, amely azt a célt szolgálta, hogy a fiatalokat felkészítse a rájuk váró felnőtt szerepekre. A szocializáció két szinten is zajlott. Az iskolapadban egyfelől a hivatásukhoz szükséges szaktudást, a betűvetés tudományát sajátították el. Erről szól a második fejezet (*A felemelkedés kapui*), ahol megnézzük, hogy a késő középkori iskolatípusokban – vagyis a címben is megjelenő „felemelkedés kapui”-nak tekintett kolostori, káptalani, plébániai iskolákban – milyen képzés folyt. Ezzel az a célom, hogy alátámasszam a tanulásról szóló feltételezésemet: a kitöréshez szükséges műveltség megszerzéséhez azért választották a szegény sorsú fiúk a kolduló rendeken át vezető kerülő utat, mert a laikusok számára majd csak a 16. század folyamán nyíltak tágabbra az iskolák, egyúttal a társadalmi mobilitás kapui.

A szocializáció másik szintjét az jelentette, amikor a családból, a szocializáció elsődleges színteréből kiszakadva, kortárs csoportjukban már önállóan kellett kiharcolni helyüket, az oktatás során pedig egyéni teljesítményük alapján kivívni pozíciójukat. A szabályokhoz kötött, időbeosztásra, önfegyelmre, alkalmazkodásra alapozott viselkedéshez is iskolás éveik alatt szokhattak hozzá a fiatalok. Az iskolát ily módon a mai szociológia jegyében tekintem a „szocializáció ágensének”,³⁴ de az iskolák világába kalauzoló források ugyanakkor arról

is meggyőztek, hogy ez a megközelítés alkalmazható a késő középkori iskola társadalmi funkciójának megragadására is. A harmadik fejezetben (*Vadakból civilizáltak: lázadó diákok társasága*) ezért megfigyeljük, hogy a szökött szerzetesek milyen viselkedésbeli tudást sajátítottak el a kolostori iskolákban és milyen szerepet játszottak ezt követően a falusi közösségek életében. Már itt, a bevezetőben hangsúlyozni szeretném, hogy elsősorban a falusi iskolák diákságának mindennapjairól, iskolai csetepatéiról és a külvilággal való konfliktusaikról lesz szó. Ami azért különösen érdekes, mert eddig meg kellett elégednünk azzal, hogy a csupán szórványosan adatolt feltételezéssel, hogy a 16. század elején a falu képéhez hozzátartozott az iskola.

A kolostorban vagy plébánián töltött diákévek után ifjú klerikusainknak megélhetés után kellett nézniük. Ennek következtében a könyv lapjain kibontakozó történet egyre inkább az evangéliumi mozgalmat – így nevezzük ma, a korabeli önmegnevezéshez hasonlóan, a protestáns reformáció korai szakaszát – megelőző alsópapi rétegek újdonságokkal és választásokkal teli életének történeteként is olvasható. Éppen ezért a negyedik fejezetben (*Úton lévő papok tábora*) – az egyéni életutak szintjén – arra a kérdésre keresem a választ, hogy az iskolából kikerülve ezek az emberek találtak-e maguknak egyházi javadalmat vagy írástudóként állást. Másképp fogalmazva: sikerült-e beilleszkedniük a kolostoron kívüli társadalomba, vagy – biztos megélhetés és társadalmi kapcsolatok nélkül – a társadalom peremvidékére kerültek? A hatalom birtokosai a 16. század első évtizedeiben rémülettel regisztrálták az egyházi javadalom nélküli vándorklerikusok és diákok számukra kellemetlen aktivitását.³⁵ A Penitenciárián az erőszakos cselekményeket elkövetők között szintén ők alkotják a legnagyobb csoportot. Miképpen magyarázzuk ezt? Egy sorsával elégedetlen szegény papi réteg volt kialakulóban? Vagy a társadalmi integráció sémái voltak átalakulóban ekkoriban? A választ ezúttal is az egyéni taktikák kifürkészésétől remélem.

Mivel a történet kibontakozása során eddigre kiderül, hogy a – falusiak művelődési igényeit tükrözve – a falvakban is működtek iskolák, és a plébános mellett a falusiak vallásos megrendeléseiből megelőző kisegítő papok is dolgoztak, így egyre izgalmasabbá válik a kérdés: miként töltötték a laikusok a köztük élő számos klerikussal együtt hétköznapijait? Az ötödik fejezetben (*A népi kultúra virágkora: klerikusok és laikusok együttélése*) ezért a népi játékok és szórakozási rítusok társadalmi funkcióinak elemzésére kerül sor. Hogyan szolgálta a szabadidő eltöltése – kiegészítve az iskola hasonló funkcióját – a fiatalok

szocializációját? És hogyan viszonyult az ünneplő és szórakozó falusiakhoz a középkor végén a papság? Római beadványaik olyan erőszakba torkolló hétköznapi tréfálkozásokról és ünnepi multságokról árulkodnak, amelyeken maguk is részt vettek. Vagyis azt az utolsó pillanatot telítik meg számunkra is látható színnel és mozgással, amikor a népi jókedv a tetőpontjára hágott, mivel ezt ekkor még sem az itt színre kerülő papság, sem a mások által vizsgált nemesség nem tartotta primitívnek és az ezek során felszínre törő erőszakot barbárságnak, ahogy teszik majd egyre hangosabban valamikor a 16. század végétől. Éppen ezért érdemes rákérdeznünk, hogy mindennapi jelenség volt-e egyáltalán, hogy a hétköznapi szórakozás vagy az ünnepek véres jelenetekkel végződtek. Volt-e ezeknek valamilyen kiszámítható forgatókönyve? Hogyan jelenítették meg a felek az erőszakba torkolló konfliktus tétjét? Vagy az erőszak inkább csupán a meggátolására hivatott társadalmi szokások kivételes kudarcának tekintendő? Mivel a játékok egyik szerepe a fiatalok felkészítése volt felnőttkori feladataikra és szerepeikre, itt újra felszínre bukkan a fiatalok kultúrájának, szocializációjának a könyv egyik alapvonulatát képező témája.

Az alacsony sorból kitörni igyekvő, szökött szerzeteseink idővel ugyancsak megöregedtek. Volt, aki kisegítő pap maradt, mások legalább egy plébániát szereztek. A laikusokkal együtt töltött szabadidő vidám percei után megdöbbentőnek hathat: a falusi papok – elsősorban, úgy érzelem, hogy az egyház-közösséget vezető plébánosok – időnként híveik kezétől szenvedtek erőszakos halált. A hatodik fejezetben (*Papi szerepek és gyilkosságok*) annak a több száz laikusnak az esetével foglalkozom, akik papgyilkosság vétke alól kértek feloldozást. Elsőre megdöbbentőnek tűnik mind a bűn maga, mind az esetek nagy száma. Vajon miért vetemedtek ilyen sokan ennyire szélsőséges cselekedetre? A konfliktusok vizsgálatának talán legizgalmasabb hozadéka, hogy a rendkívüli gyakorlatok „felnagyítása” láthatóvá teszi a mindig változóban lévő társadalmi normák másképp homályba vesző kontúrjait. A falusiak és papjaik konfliktusai korántsem sorolhatók az egyházellenes jelenségek közé, hanem szoros együttélésükből erednek. Az erőszakos cselekedetek, amelyeket a papság éppúgy elkövetett, a családok és szomszédok közötti ellenségeskedések epizódjai voltak, megvitatásuk pedig – ugyanúgy mint a laikusok között – a becsület nyelvének ment végbe, a kocsmában éppen olyan gyakran mint a bíróságon.

Az utolsó két fejezetben a vándorklerikusok és a diákok ismét egy újabb szerepben, mint a kollektív erőszak elkövetői vagy elszenvedői jelennek meg. Vajon a kortársak hogyan éltek meg és miképpen magyarázták sorsukat, a há-

borús erőszak mindennapos tapasztalatát az oszmánok birodalmában vagy annak határain? Amikor klerikusaink a Dózsa-felkelés résztvevőiként emlékeznek háborús tetteikre, megfigyelhetjük, hogyan ábrázolták saját szerepüket a véres ütközetekben. A legizgalmasabb, hogy néhányan az urak által paraszt keresztéseknek nevezett felkelők hangját szólaltatják meg. De a felkelés utáni években írt elbeszélések segítségével – bármelyik oldalról is hangzanak el – egyúttal megfigyelhető a felkelés utólagos megvitatásának és kisajátításának folyamata is. Az erőszakba torkolló, szomszédok közti konfliktusokhoz hasonlóan, a Penitenciária hivatala ebben az esetben is azért válhatott az igazság birtoklásáért folytatott értelmezési háború terepévé, mert a háborús öldöklés klerikus résztvevőit ellenségeik – akik feltehetően klerikus vetélytársaik voltak – egyházi feletteseik előtt feljelentették. A feloldozásukat kérő felkelők és a hatalom oldalán beavatkozók kérelmei egyaránt jól tükrözik azt a folyamatot, amelynek során a felkelés kaotikus eseménysorozata lineárisra és normatív jelentéssel bíró mítosszá – az ellenség összeesküvésévé – alakult. Az elbeszélők mindeközben kísérletet tettek összefüggőként ábrázolni életútjukat, akárcsak azok, akik – a nyolcadik, záró fejezet (*„Felvettem ruhájukat és köztük éltem”*: *pogány-keresztény imposztorok*) főszereplőiként az egyik legnagyobbnak tűnő választóvonalat, a pogány és a keresztény világ közötti határt lépték át. Ők a törökök pusztításáról szóló nagybetűs történelem alakjai. Olyan emberek, akik képesek voltak a török hódítást a kultúrák találkozásából eredő kifogyhatatlan lehetőségek világává alakítani. A kultúrák közötti mozgást önként választó határátlépők elbeszélései alapján olyan kérdéseket feszegethetünk, amelyek a kortársak társadalmi identitását és imázsát érintik. Végül a török és a magyar világ között – kényszerből vagy önként – mozgók elbeszélései azt is sejtetik, hogy a színlelés vagy az identitás átalakítása a krízishelyzetek túlélésének mindennapos gyakorlatai közé tartozott.